

ART PÚBLIC, REGENERACIÓ URBANA I PARTICIPACIÓ . EL PROJECTE CARTOGRAFIES DE LA MINA

Núria Ricart *Master en Disseny Urbà: Art, Ciutat, Societat. Universitat de Barcelona. Centre de Recerca POLIS. Departament d'Escultura*

ABSTRACT

The evolution of public art throughout the twentieth century has resulted since the 60's in a kind of practical intervention in the urban domain with a strong social and participatory intention. This paper presents several of these projects in relation to the kind of participatory levels, and detecting different trends. The paper Specially focuses on the project "Cartografies de La Mina", developed in Sant Adrià de Besòs (Barcelona) between 2002 and 2005 by the POLIS Research Centre at the University of Barcelona.

RESUMEN

La evolución del arte público a lo largo del siglo XX ha dado lugar, desde los años 60, a una especie de práctica de intervención en el ámbito urbano con una fuerte componente social y con intención participativa. Este documento presenta varios de estos proyectos en relación con el tipo y niveles de participattor, e intenta definir distintas tendencias. El documento se centra especialmente en el proyecto Cartografías de La Mina, desarrollado en Sant Adrià de Besòs (Barcelona) entre 2002 y 2005 por el Centro de Investigación POLIS de la Universidad de Barcelona.

Keywords: Participation, Art, Public Art, Social Processes

L'any 2002 s'inicia un projecte de participació ciutadana sobre espai públic al barri de La Mina de Sant Adrià de Besòs anomenat Cartografies de La Mina, en el que participen més de 200 veïns/es i professionals del barri. Aquest projecte és gestionat pel Centre de Recerca Polis de la Universitat de Barcelona.¹

Les experiències del propi grup a Poblenou i Baró de Viver (Barcelona), així com l'antecedent Usos socials del riu Besòs, defineixen una de les línies de treball d'aquest grup de recerca. En ella es connecten tres aspectes interrelacionats com són *l'art públic, la participació ciutadana i l'espai urbà*, des d'una lògica de treball interdisciplinar.

El projecte Cartografies de La Mina desenvolupa, des d'una òptica interdisciplinar, una pràctica de participació ciutadana sobre espai públic amb estratègies i mètodes creatius. L'article que es presenta pretén, a través de l'anàlisi i valoració d'aquest i altres projectes, entendre les claus i potencialitats d'aquest tipus de pràctiques, infiltrades cada cop més en la transformació urbana de les ciutats contemporànies.

ART PÚBLIC - ART PARTICIPATIU

Antoni Remesar defineix l'art públic com "*el conjunt de pràctiques estètiques que intervenint sobre un territori desencadenen mecanismes socials i individuals d'apropiació de l'espai, que contribueixen a co-produir el sentit de lloc*". I també com "*la pràctica social que té com a objectiu el sentit del paisatge urbà mitjançant l'activació d'objectes / accions d'un marcat component estètic*", en un context en què l'espai públic, convenientment significat, és l'escena en la qual es desenvolupa la interacció social, promovent els comportaments cívics i la solidaritat, i el lloc en què es produeixen els processos d'apropiació de l'espai que permeten als ciutadans desenvolupar el sentit de pertinença al lloc i a la col·lectivitat social"³ I cita a l'escultor Siah Armajani per establir les condicions en que es pot desenvolupar:

- >en contextos concrets
- >amb funció social per transmetre i formalitzar continguts col·lectius
- >en relació a necessitats concretes
- >amb caràcter cooperatiu

L'art públic és fruit d'un llarg procés de monumentalització de la ciutat que evoluciona superant límits d'ordre disciplinar i territorial des de les primeres dècades del segle XX, amb la transformació conceptual i formal que representen les avantguardes artístiques. Però és en les dècades dels anys 70 quan es produeix

una eclosió del que hem anomenat “pràctiques socials”⁴, en tant que conjunt de projectes artístics amb contingut social i urbà, en els quals es promou activament la participació del públic.

A través d'aquestes “pràctiques socials” els artistes intervenen en el context cultural, econòmic i polític, lo que deriva en un art compromès (que no revolucionari) que es posiciona respecte a temes específics com poden ser el mediambient o la llibertat sexual. Si l'arquitectura postmoderna reivindica la recerca del *genius loci*⁵, per tal de potenciar els significats i dialogar amb el context⁶; l'art públic, per la seva part, treballa profusament la relació de l'obra amb l'entorn, desenvolupant el concepte de *site-specific*.⁷ Ambdues idees neixen en contraposició a la concepció moderna de l'autonomia de l'obra, per la qual uns mateixos criteris i formats constructius poden aplicar-se a qualsevol lloc del món.

Es tracta d'intervencions que en molts casos no abandonen l'esfera artística, però que defineixen els seus objectius, continguts i mètodes en relació a uns paràmetres tangents al circuit de l'art com són l'espai públic i la participació de l'espectador. La tendència si més no és a sortir de la closca intransferible de la creació i vincular els plantejaments artístics amb el món real, lo qual fa que l'artista adopti nous papers en relació a nous agents implicats, entre els que destaquen: el sector públic, - responsable de la gestió de la via pública; i els propis ciutadans.

S'observen diverses estratègies que passem a desenvolupar; totes elles vinculades al territori, i a la participació en diferents graus i escales de la ciutadania en la transformació de l'espai.

DISSENY URBÀ PER A L'ÚS PARTICIPATIU

En aquest tipus d'intervencions, és el disseny (la forma i concepció) de l'obra pública, el que possibilita l'actitud participativa de forma individual o col·lectiva per part de la ciutadania. Els codis del llenguatge que s'utilitzen en aquestes interaccions excedeixen l'ús quotidià de l'espai públic, per això, alguns monuments a les víctimes⁸ constitueixen importants exemples. En ells, la concepció del disseny s'obra a usos socials com són la celebració, la congregació, l'homenatge, etc; a una activitat pública que es converteix en nombroses ocasions en el centre de la pròpia obra.

Tot i que no s'arriba a realitzar, un dels primers exemples d'aquest tipus d'intervencions el trobem en el projecte de 1958 “*The Road*”. *International Competition for Auschwitz-Birkenau Monument*, de l'equip polonès liderat per l'arquitecte Oskar Hansen.⁹ En ell es planteja abandonar el camp d'extermini nazi a les inclemències del temps, encarregat de convertir barracons i crematoris en ruïnes per a la vegetació; i negar la lògica d'accés longitudinal (pròpia dels dies en què funcionava el dramàtic ferrocarril que conduïa milers de persones a l'escorxador), a través de la implantació d'un nou recorregut diagonal: *the road*. Espai de gran amplitud lliure al caminant, dissenyat per a la commemoració, per a la memòria i la reflexió...espai al cap i a la fi per a l'ús social actiu, per a la participació.

Una lògica similar s'observa en el *Vietnam Veteran's Memorial Wall* de l'arquitecta Maya Lin,¹⁰ construït a Washington D.C. entre els anys 1980 i 1982. El monument es basa en tres eixos fonamentals: el primer, la creació d'un senzill recorregut enfrontat a un mur de granit negre reflectant que actua com a intersitici entre dos nivells de terreny; el segon, la significació de cada una de les víctimes americanes a través del nom gravat en les plaques de granit, -no situats alfabèticament sinó segons la data de la mort; i finalment

l'acció del visitant que commemora les víctimes buscant els noms dels desapareguts, recordant, deixant unes flors, o senzillament observant.

L'actitud activa de la ciutadania és el tema central de *Monument contra el feixisme*, dels artistes Esther Shalev-Gerz i Jochen Gerz, realitzat a Harburg, una petita ciutat propera a Hamburg. I A partir de l'any 1986, quan s'inaugura el monument, els ciutadans són convidats a expressar el seu rebuig al feixisme i per extensió al succeït durant la II^a Guerra Mundial en una columna de 12 metres d'alçada recoberta per una capa de plom. A mida que la part accessible es va anar omplint, la columna era enterrada parcialment, fins desaparèixer totalment l'any 1993. Com es pot apreciar, la ciutadania no té una implicació relacional en la fase de disseny i execució del projecte, però si pot arribar, segons l'evolució de l'ús i la capacitat referencial,

a la significació simbòlica del lloc. Aquest és el cas d'*Homomonument* del dissenyador Karin Daan, l'obra situada a la ciutat d'Amsterdam l'any 1987.

Es tracta d'una obra construïda en honor a les víctimes homosexuals del nazisme i per extensió a les víctimes de la sida. La referència formal és el triangle, símbol utilitzat pels nazis per identificar els presoners a través d'un codi de color: groc pels jueus, vermell pels socialistes i comunistes, i rosa pels homosexuals. El monument fa ús d'aquest símbol inserint en el territori tres triangles equilàters de marbre rosat que en conformen un quart. Un dels angles està encastat al terra, l'altre s'eleva uns decímetres i funciona com a banc per seure, el tercer serveix de moll per accedir a un dels canals de la ciutat. Els tres angles apunten a tres llocs específics: a la casa d'Anna Frank, a les oficines de l'associació local de gays, i al Monument Nacional en record a les Víctimes de la II^a Guerra Mundial situat a Dam Square.

Aquest projecte és de gran interès pel fet de possibilitar usos emergents per part de la ciutadania; i és que el moviment homosexual ha fet d'aquest indret un lloc per a la commemoració, però també per a la celebració i la reivindicació festiva. Usos no previstos en el disseny.

EXECUCIÓ COL·LECTIVA DE L'OBRA

En aquest cas ens enfrontem a intervencions i obres dissenyades per ser construïdes de forma col·lectiva. El nivell i forma de participació intervé en el moment precís de l'execució. Un clar exemple l'observem en l'obra de Joseph Beuys: *7000 oaks*, iniciada l'any 1982 i finalitzada cinc anys més tard.¹³

El projecte, que pretenia plantar 7000 roures en diferents ciutats d'arreu del món, va ser iniciat a Kassel, durant la Documenta 7 amb l'ajut d'alumnes de la Free International University (organització coordinada pel propi artista). Es tractava de fer una plantació massiva d'arbres amb l'ajut de desenes de voluntaris amb l'objectiu de revitalitzar l'equilibri urbà des d'una perspectiva ecològica. Junta a cada arbre i en contraposició als cicles vegetals, es situava un element inorgànic, una roca de basalt de grans dimensions.

Uns anys més tard trobem un altre exemple d'aquest tipus d'intervencions, que tot i sorgir d'uns plantejaments ben allunyats, també fomenta el nivell participatiu del ciutadà en el moment exclusiu de la construcció de l'obra pre-dissenyada. En el projecte *Water Marks*,¹⁴ desenvolupat en el Gateway Park de Chicago entre els anys 1994 i 98 es planteja commemorar els 150 anys d'història del Canal d'Illinois i Michigan. Els artistes i tècnics assistents són els dissenyadors i organitzadors de tot el projecte i la funció dels 266 voluntaris participants era ajudar a produir les 125.000 peces fetes a mà per als diferents mosaics de la intervenció.

El disseny del projecte i la formalització final estan controlats per l'equip d'artistes i arquitectes i és l'execució de l'obra la que s'obre a la participació. Aquest és també el cas del projecte *The Public Bench*, coordinat per l'artista alemany Jochen Gerz en cooperació amb estudiants de diverses universitats.¹⁵ Aquest artista reivindica la noció d'*autoria pública*, situant l'artista, el promotor i la pròpia ciutadania en un mateix nivell respecte la capacitat de transformació de l'entorn. En aquesta intervenció però, la capacitat de decisió per part de la ciutadania queda relegada a l'adhesió individual al projecte en el moment de la seva construcció.

The Public Bench es realitza entre els anys 1998 i 2004 a la Millenium Place, en una nova àrea de la ciutat anglesa de Coventry. El procediment es basa en l'adhesió del participant al projecte donant el seu nom, un altre nom i una data escollits de forma individual. Un cop gravades aquestes dades en una placa de metall vermella, aquesta és incrustada en un mur de 45 metres de llarg situat sobre un banc de formigó armat blanc.

En aquestes intervencions es percep un cert "utilitarisme" de la ciutadania, ja que la seva implicació no afecta el disseny previst, -pensat exclusivament per l'artista-, ni tampoc l'ús que se'n deriva. L'exemple paradigmàtic d'aquest tipus "d'abús" el tenim en el projecte de Dennis Adams *Freeload*, desenvolupat a Venècia i Barcelona l'any 2004, i finançat per la Fundació Mies van der Rohe de Barcelona.

L'artista proposa la participació als veïns del barri de La Mina (Sant Adrià de Besòs, Barcelona) en una mena de performance dissenyada per superar de forma simbòlica la crisi urbana i social que representa viure en un gran polígon d'habitatges. Aquestes estructures residencials, creades a partir dels anys 60 en gran part de les ciutats europees i nord-americanes, estan basades en les idees dels arquitectes del Moviment Modern, que durant els anys 20 i 30 perfilen tota una teoria arrelada en els criteris de racionalització del procés constructiu. Un dels arquitectes fonamentals d'aquest període és Mies van der Rohe, figura utilitzada per Adams en *Freeload*. A partir d'una rèplica de la columna que vertebrava el Pavelló Mies a Barcelona i la seva reconversió en càmera de video, dissenya una mena de processó pel barri de La Mina. El poc interès demostrat pels veïns per participar en aquest projecte condueix l'artista a pagar a dues persones del barri perquè escenifiquin la processó, contemplada de forma distant pels veïns però venuda en el marc de la seva posterior exposició a la Fundació Mies com una pràctica social fruit d'un procés participatiu.

En contraposició als anteriors projectes destaquen propostes com *canal*ACCESSIBLE*, de l'artista Antoni Abad desenvolupat a Barcelona, al Centre d'Art Santa Mònica, l'any 2006.¹⁶ L'execució participativa de l'obra no és una fase d'un procés més ampli pre-establert per l'artista, sinó que representa l'objectiu central del projecte.

Amb la idea de construir un plànol de la "Barcelona inaccessible", quaranta persones amb algun tipus de discapacitat fotografien amb telèfons mòbils i localitzadors gps indrets inaccessibles de Barcelona. La informació és centralitzada i ubicada en un mapa de la ciutat en temps real a través d'internet. La institució artística serveix en aquest cas com a lloc expositiu i com a centre per a l'organització del treball. L'artista, iniciador del projecte, pren el paper de coordinador en quan arranca el procés participatiu, lo que el distancia de les anteriors estratègies presentades. En aquest cas podríem dir que l'execució participada de l'obra és el motor central del projecte.

COMMUNITY ART

La lluita pels Drets Civils a partir dels anys 60 a Europa i EEUU marca tota una generació d'artistes, que veu la participació del públic en l'obra com una forma de millorar les condicions socials i donar veu a persones o col·lectius exclosos dels aparells i òrgans de decisió. Els projectes basats en la comunitat o *community art* s'estenen al llarg de dues dècades basant la creació artística en la dimensió social del procés o del resultat final.

Els exemples de *community art* que es desenvolupen en relació a l'espai urbà són molt nombrosos, i cal destacar que en gran part tenen una formalització mural. Observem alguns exemples paradigmàtics: *The Great Wall of Los Angeles* fou iniciat l'any 1974 en els murs d'un canal per al control d'inundacions a la Vall de San Fernando per diversos artistes agrupats al voltant Judith Baca, co-fundadora d'Sparc Murals.¹⁷ Avui en dia, el projecte compta amb 840 metres de mural pictòric que explica la història de Califòrnia, destacant el paper de dones i minories racials. El procediment passa per contractar durant curts períodes de temps joves en risc d'exclusió social, que es converteixen en part de l'equip mural (Mural Makers) i reben una formació interdisciplinària.

Entre els anys 1981 i 82 els artistes John Ahearn i Rigoberto Torres desenvolupen un treball de retrat en algunes mitgeres del barri novayorkès del Bronx extraient les figures de motlles realitzats a diversos veïns.¹⁸ I en el mateix barri un any més tard, entre 1988 i 89, es realitza una altra intervenció de tipus mural: *Amerika – for the people of Bathgate*, coordinada per Tim Rollins i K.O.S (Kids of Survival). Mural guardonat amb l'*Art Commission's Award for Excellence in Design* de la ciutat de Nova York l'any 1989.¹⁹ Es tracta d'un obra de 18 metres d'altura per 12 metres de longitud situada en una de les parets mitgeres de la Crotona School, escola que participà activament en el projecte. Tim Rollins + K.O.S organitzaren tallers

al voltant del text *Amerika* de Frank Kafka, per tal de suggerir formes i idees als participants. Aquest fou el material en el que es basà la formalització final del mural.

Rollins parteix de la idea de millorar les condicions socials de les persones en risc d'exclusió a través del debat i la conscienciació d'aquesta realitat.

La millora de les condicions socials i la manca de visibilitat en l'espai públic d'un col·lectiu exclòs també està en la base del projecte de Krzysztof Wodiczko, *Homeless Vehicle*, prototip de vehicle per als sense llar realitzat a les ciutats de Nova York i Filadelfia entre els anys 1988 i 89.²⁰

Es tracta d'un projecte en el que la participació dels afectats en el procés de disseny és fonamental. Es persegueixen dos objectius: l'utilitari, -per solucionar el problema de l'aixopluc, la mobilitat, etc...; i el significant, -donat per l'envergadura i forma del vehicle, caracteritzat per unes formes agressives i amb uns acabats anàlegs als objectes de consum-, que pretenen canviar la imatge que es té dels sense llar, a penes visibles en els espais urbans.

La dimensió que pren la imatge situa aquest projecte a cavall entre el *community art* (basat en les millores socials dels participants) i la següent tipologia proposada, on com veurem la imatge urbana constitueix un dels temes centrals.

ESPAI PÚBLIC I PARTICIPACIÓ

A partir dels anys 90 apareixen un conjunt de projectes centrats en l'anàlisi i transformació de l'espai públic a través de la participació activa de la ciutadania implicada. En gran part dels casos, els objectius i estratègies estan pre-determinats pels artistes, però el procés creix en relació al nivell d'implicació dels agents implicats. Els participants són entesos com agents-experts en l'ús quotidià de l'espai, i molt

especialment en aspectes com la imatge urbana (esfera pública) i la forma o disseny de la ciutat (espai urbà). Temes centrals en aquest tipus de pràctiques. El projecte *Full Circle*, de Suzanne Lacy, dut a terme entre els mesos de Maig i Setembre de l'any 1993 al centre de Chicago,²¹ il·lustra aquest canvi de perspectiva. Emmarcat en l'event *Culture in Action*, -programa d'art públic basat en l'aprofundiment dels canals de comunicació entre artista i "audiència"-, parteix del fet que al centre d'aquesta gran ciutat nord-americana hi ha una manca absoluta d'escultura dedicada a dones. Amb la creació d'una xarxa social basada en l'associacionisme existent, l'artista planteja la presència temporal de 100 escultures: noranta d'elles dedicades a dones contemporànies (persones rellevants de diferents comunitats); i les deu restants fruit d'una recerca en la història de la ciutat.

La implantació temporal de 100 roques amb una placa d'homenatge en ple centre de Chicago força el plantejament per part de l'opinió pública d'una nova imatge urbana basada en la consciència dels buits existents en la seva representació, i sobretot en el paper destacat de la dona en la seva transformació.

La imatge interna i externa també és el tema central del projecte *Oog voor Klarendal (Ulls per a Klarendal)*, coordinat i dirigit per Roel Simons en un barri de la localitat d'Arnhem, Holanda durant l'any 2001.²² Es tracta d'un indret estigmatitzat a causa de greus problemes socials i urbans (atur, manca d'arrelament social, problemes de connectivitat, etc). L'ús de la fotografia per part d'uns 200 veïns del barri és la base per a la construcció d'una nova mirada sobre l'entorn, formalitzada en una sèrie d'àlbums personals exposats públicament en un dels indrets simbòlics de Klarendal: el Molí d'Arnhem. Aquest element

arquitectònic és embolcallat per a l'ocasió amb una gran perspectiva del barri, feta a base de les imatges recopilades. La posterior difusió del projecte a través dels mass media, internet, la publicació de llibres i pòsters penjats arreu, és fonamental en aquest tipus de pràctiques, basades en el debat públic i la difusió extensiva d'idees.

El cas de *Sinais, a Cidade Habitada*, dut a terme a Marvila (Lisboa) l'any 2002 en el marc del projecte *Marvila Identidade em Construcao* organitzat pel Centre Portuguès de Design²³ també aprofundeix en el tema del disseny i la imatge urbana. *Sinais* planteja un projecte de senyalètica pública per ordenar la imatge del municipi, condicionat per greus problemes d'accessibilitat. Algunes fases del procés, -com són la del

diagnòstic de la situació i el disseny d'alguns elements-, són oberts al debat públic i a la participació de la ciutadania de Marvila.

ART PÚBLIC, REGENERACIÓ URBANA I PARTICIPACIÓ

Tots els projectes presentats anteriorment plantegen la interrelació de tres àmbits destacats: l'art públic, la regeneració urbana i la participació ciutadana. Àmbits que forcen l'artista a treballar de forma interdependent en relació a altres agents implicats, entre els que destaca la pròpia ciutadania. Aquesta participa en diferents graus i en relació a diversos objectius segons les estratègies d'intervenció plantejades, que es poden analitzar sota els títols que hem vist i que es basen en les següents característiques:

Disseny urbà per l'ús participatiu

El disseny possibilita l'acció i interacció individual i/o col·lectiva del ciutadà amb l'obra.

Els codis del llenguatge que s'utilitzen en aquesta interacció són suplementaris a l'ús quotidià de l'espai públic.

El monument a la víctimes ha estat iniciador d'aquest tipus de dissenys, en els quals la celebració, la congregació, l'homenatge, etc. constitueixen usos habituals.

Aquest tipus de dissenys afavoreixen l'aparició d'usos emergents (no previstos en el disseny) per part de la ciutadania.

Execució col·lectiva de l'obra

Obres pensades per ser participatives en el moment de la seva construcció.

No hi ha intervenció de la ciutadania ni en el disseny, ni en l'ús posterior.

Cert utilitarisme en relació a la participació de la ciutadania.

Community art

L'objectiu és la millora de les condicions socials dels participants.

Es tracta de projectes desenvolupats en paral·lel a la lluita pels Drets Civils, (1960 - 1980).

És comú trobar projectes de pintura mural.

Espai públic i participació

L'objectiu del projecte és la transformació de la imatge urbana (esfera pública) i del disseny urbà (espai públic) a través de la participació de la ciutadania.

El projecte evoluciona depenent de la implicació ciutadana.

Encara que pugui implicar una millora en les condicions de vida de les persones, la millora social ja no és un objectiu explícit.

La ciutadania és entesa com agent-expert coneixedor de l'ús quotidià de la ciutat.

Pràctiques pròpies dels anys 1990 – 2000.

En general es tracta d'intervencions de gran interès que poden produir efectes positius a nivell territorial i local, entre els que destaquen:

- >La cohesió territorial amb la identificació i transformació d'espais urbans.
- >La identificació d'espais referencials.
- >L'apropiació de l'entorn per part dels agents implicats.
- >La funció d'altaveu per a la reivindicació de millores socials i urbanes.
- >L'aprofundiment en la memòria i la identitat social.

Però també efectes perversos si esdevenen només mecanismes que usen la participació com una extensió estratègica més del circuit artístic. Dels quals destaquem:

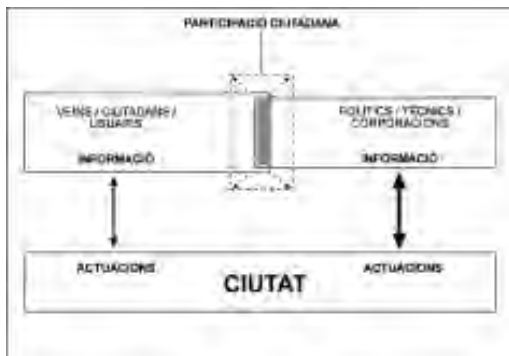
- >La creació de falses expectatives en la població resident.
- >El foment d'una cultura basada en la segregació social.²⁴

CARTOGRAFIES DE LA MINA²⁵

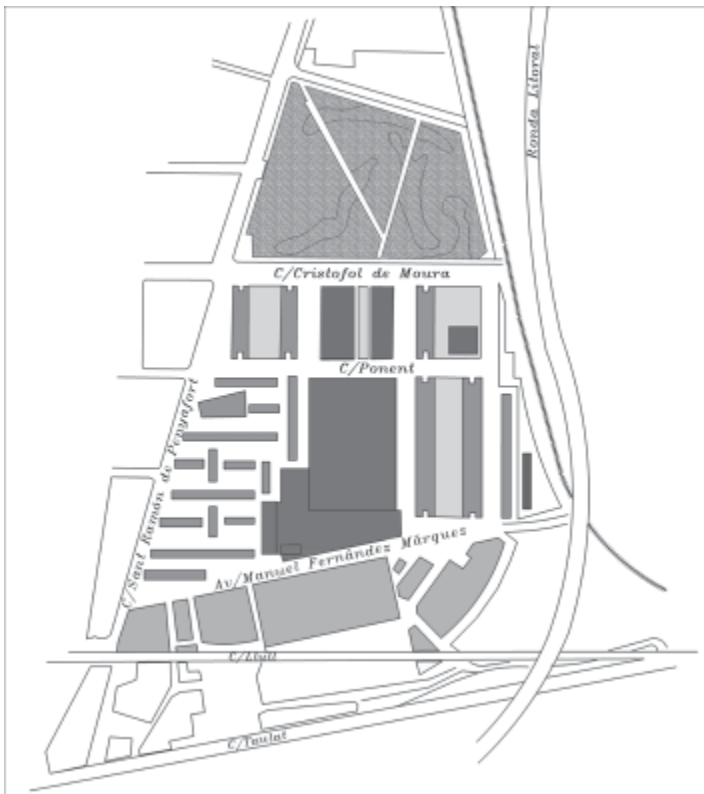
Cartografies de La Mina és un projecte de participació ciutadana sobre espai públic desenvolupat a través de tallers i metodologies creatives al barri de La Mina de Sant Adrià de Besòs (Barcelona), entre els anys 2002 i 2005, en el marc de l'aplicació d'un Pla de Transformació integral de l'àrea. Els objectius del projecte són:

- >donar eines de tipus cognitiu i metodològic a la ciutadania per tal de poder elaborar i valorar idees i arguments respecte l'espai públic; i
- >establir canals de comunicació entre els propis veïns i els organismes competents en la gestió de dit espai.

La Mina. El territori²⁶

El barri de La Mina pertany a Sant Adrià de Besòs, municipi de l'Àrea Metropolitana de Barcelona. Es tracta d'un barri densament poblat ja que compta amb uns 13.000 habitants. L'espai que ocupa, al marge dret de la desembocadura del Besòs, és en el seu origen un terreny d'aiguamolls, dessecats cap a l'any 1863 per ser convertits en terrenys d'usos bàsicament agrícoles. Històricament, aquesta àrea era un lloc de caceres i esbarjo, però ja a principis del segle XX comencen a instal·lar-s'hi indústries pesades. La duresa de la postguerra unida a l'esclat "desarrollista" de finals dels 50 i 60 marquen el futur d'aquesta zona de la ciutat. El Pla Comarcal de 1953 declara l'àrea compresa entre les Glòries, La Gran Via i l'actual Diagonal, -en aquell moment del Generalísimo Franco-, com a "gran reserva que tiene la ciudad para su futuro desarrollo". La dècada dels anys 60 serà molt complexa a nivell social ja que les migracions des de diferents punts d'Espanya a les grans urbs de la península produeixen un greu problema de barraquisme i insalubritat. Per tal de desallotjar les barraques, el Movimiento articula plans de vivenda social. Un dels grans plans a Barcelona s'ubicarà a La Mina, on s'allotjaran milers de persones procedents d'àrees marginals de la ciutat com el Camp de La Bota, Pekín, etc. Un alt percentatge d'aquestes famílies d'ètnia gitana. El barri es construeix en dues fases lo qual donarà lloc a l'anomenada Mina Vella (1955-1967), on els edificis de planta baixa més cinc es projecten seguint un joc de perpendicularitats, i la Mina Nova (1967-1975), pensada

per encabir en el barri un nombre més elevat de barraquistes, i caracteritzada per una volumetria impressionant, molt poc sensible a l'estructura territorial i a les característiques de la població. La deixadesa institucional, la manca de recursos i equipaments, la poca connectivitat del barri tant amb el centre administratiu de Sant Adrià com amb el centre de Barcelona, units als problemes de drogues, al nivell socio-cultural de la població i a la imatge que el cine fa de personatges de l'hampa com el Vaquilla, converteixen el barri en un gueto sense llei que eclosiona durant els anys 80 i 90. Durant aquesta dècada s'intenta posar remei als pregons desequilibris amb intervencions d'escala local com el Parc del Besòs (1986) o el Pont de Cristòfol de Moura, tant importants per començar a teixir un barri de certa qualitat urbana.

L'any 1992, durant els Jocs Olímpics de Barcelona es construeixen les rondes viàries de la ciutat. Segons Cantallops, "el Besòs deixarà de ser un territori de frontera, un *finis terrae*, per passar a ser la vall de penetració natural des del Vallès a la costa de Barcelona."²⁷ El dibuix que la ronda grava sobre el territori segueix exactament (en aquest punt) el mateix traçat que el ferrocarril. La ronda donarà accessibilitat i crearà noves centralitats a escala metropolitana però serà una nova barrera territorial que aprofundirà l'escletxa de separació entre barris, marges i ciutat. S'haurà d'esperar a una altre event d'escala internacional, el Fòrum de les Cultures 2004, perquè arribin a La Mina inversions per a un Pla de Transformació integral amb perspectives fins al 2010. I és que el Fòrum es construeix guanyant terrenys al mar a penes 500 metres del barri. La idea del Fòrum és però anterior, prové del Pla especial del marge dret de Sant Adrià de 1990-1992, en el que s'aprofita aquesta nova centralitat oferta per la ronda litoral i es proposa entre d'altres: construir un port d'àmbit metropolità en els terrenys de la Central Tèrmica, remodelar la Catalana i La Mina (eliminant els edificis de la Mina Nova), crear un Parc Fluvial navegable, etc. Aquest Pla especial no s'arribarà a executar però moltes de les idees aniran prenent forma sota altres criteris.

Aquest és el cas del Pla de Transformació del barri, integrat entre

d'altres pel Pla especial de reforma interior (Peri La Mina) dels arquitectes Jornet - Llop - Pastor (Premi Nacional d'Urbanisme 2007) aprovat l'any 2002 recollint part de les demandes de la Plataforma d'Entitats i Veïns/es del barri. L'organisme que gestiona l'anomenada Unitat d'Actuació d'aquest Peri és el Consorci de La Mina, integrat pels Ajuntaments de Sant Adrià i Barcelona, la Diputació de Barcelona i la Generalitat de Catalunya. El pressupost inversor és de 95 milions d'euros per executar fins l'any 2010. A nivell urbà, el Pla preveu la remodelació integral del centre geogràfic del barri (fins els anys 2002-04 dedicat a equipaments), convertint-lo en un eix cívic, la rambla, que unirà l'extrem oest (Parc del Besòs) amb la pròpia àrea Fòrum. I les dues mines (vella i nova) a través de l'obertura de noves connexions transversals. També es planteja inserir en el territori un nou model de mobilitat; el tramvia, que fomenti la connexió del barri amb Barcelona i Sant Adrià. El Pla preveu construir un total de 1097 nous pisos, 350 dels quals de protecció oficial (pensats per real·lotjar veïns de blocs afectats com Venus). A més es preveu la construcció de nous equipaments significatius com la biblioteca, el poliesportiu i la comissaria dels mossos d'esquadra, i d'altres necessaris per reubicar equipaments ja existents com l'les Fòrum 2004 o el Ceip Mediterrània. Tota aquesta remodelació es du a terme al centre geogràfic del barri i a la coneguda com Mina industrial (sector C3), on es desenvolupa una trama intermitja entre La Mina i el Peri Lull-Taulat, a tocar del Fòrum. Aquest Peri està constituït per una zona universitària i una àrea residencial d'*alt standing* promoguda per l'empresa Urbis. Sector sensible en la seva fricció amb el Peri de La Mina. I és que la volumetria i preu de mercat dels edificis de la zona Urbis representen un mur urbà entre el barri, l'àrea universitària i el fòrum.

FASES DEL PROJECTE I RESULTATS

De l'any 2002 al 2004 es du a terme la primera fase del projecte, en la que es volen observar i entendre les

diverses mirades que coexisteixen a La Mina. Es tracta d'una fase d'aproximació i diagnosi sobre el tema de l'espai públic. Es vol saber com s'utilitza l'espai, quins buits hi ha, quines manques, quins problemes, quines potencialitats... Volem en definitiva tractar el tema per tal de conèixer la visió dels veïns i dels professionals que treballen en el barri. Per a tal efecte es posa en funcionament un nou mètode de treball anomenat CPBoxes (*Comments and patterns boxes*)²⁸. Durant les sessions, es pregunta als participants què els agrada i què no del barri, com s'utilitza l'espai públic,...és a dir, preguntes generals que permeten que es debatin les problemàtiques i potencialitats de l'espai públic segons les visions dels seus usuaris.

Els resultats són analitzats, valorats i exposats públicament en forma de "línies de treball" durant les *Les Jornades sobre espai públic de La Mina* (del 21 al 24 de Gener del 2004). Les Jornades van durar cinc dies i van ser visitades per unes 350 persones. El conjunt expositiu es va dissenyar amb la idea de fomentar una actitud activa en el visitant. Per a tal efecte, es van construir una sèrie d'eixos participatius:

- >L'exposició i prioritització de les "línies de treball" fruit de la 1a fase del projecte Cartografies.
- >Una "passejada per la futura Rambla", dibuixada al terra, per on es podia arribar (figuradament) al mar.
- >Un "fotomatón", on els visitants podien fer-se una fotografia de "la seva pròpia Mina". Utilitzant per a tal efecte el material gràfic sorgit dels tallers de Cartografies.
- >L'espai: "Yo propongo", organitzat per la Plataforma d'Entitats i Veïns del barri, on els visitants podien reflectir les seves demandes i pensaments de forma verbal o gràfica.

Les "línies de treball" exposades durant les *1es jornades* aglutinaren totes les imatges i opinions recollides durant els tallers participatius de la 1^a

fase del projecte. Aquest ampli ventall de sensacions i pensaments fou dividit en set grups diferenciats per tal d'encarar la següent fase de treball.

Línies de treball, fase I. Exposades i priorititzades en les Les Jornades sobre Espai Públic del barri de La Mina

"...el futuro...¿nos aportará mayor diversidad humana o será una ampliación del coto de los incívicos?"

A: La vivenda On es detecten problemes socials derivats de l'afectació per part del Peri d'alguns habitatges, i de la manca d'acondicionament dels blocs no afectats. **B: L'entorn quotidià** Determinat per tres aspectes que caracteritzen i estigmatitzen el barri: la venda i consum de drogues, la brutícia, i la inseguretat. La poca diversitat del comerç en aquesta zona (el que més hi ha són bars) és un aspecte interrelacionat. **C: L'espai públic i el disseny urbà** Línia en la que es visualitza la manca d'un mobiliari i disseny urbà normalitzat, caracteritzat per una manca greu d'art

públic. I es detecten els espais públics de referència: el Parc del Besòs i l Sala Miralles-Pinós, avui biblioteca de La Mina. Espais importants en l'imaginari social però clarament infrautilitzats. **D: El teixit associatiu i els equipaments** On trobem alguns dels equipaments i associacions importants per als residents del barri. **E: La imatge interna del barri** En aquest apartat es confronten dues visions: la de nois i noies de l'les Fòrum 2004, principalment d'ètnia gitana, que usen l'espai públic de forma extensiva; i la de persones que es senten excloses d'aquest àmbit, apropiat segons diuen per un sector de la població. La concepció d'un ús cívic de l'espai és el tema central del debat. **F: El barri i l'administració** En general, a l'administració pública se li demana més i millor servei, pel que fa a la seguretat, la neteja i el Pla de Transformació social, que hauria de ser integral i ben planificat a mig i llarg plaç. També es demana una millor cooperació entre administracions. Tot això però, des d'un gran escepticisme. **G: Les relacions externes** Sobre aquesta línia es plantegen dos temes específics: la imatge del barri, emfatitzant l'estigma que pateix La Mina vista des de fora, però també la imatge que tenen alguns veïns d'allò que no és La Mina. També es parla de l'obertura del barri, tant a nivell físic (transports públics, connexió amb el territori...) com social (necessitat d'una certa varietat en quant a l'espectre de població resident i visitant).

En el context de la XIII Setmana Cultural del barri de La Mina de l'any 2004, i com interstici entre la 1^a i la 2ª fase del projecte, es dugué a terme una intervenció en el 1er tram de la rambla amb el títol: *Interrogants sobre l'espai públic de La Mina*. En ella es seleccionaren 12 preguntes de les moltes recollides Durant els tallers i les jornades per ser exposades públicament en forma de banderola.

La detecció de les línies de treball esmentades i el diàleg fluid amb diversos grups de veïns/es i professionals del barri permeten definir una sèrie de tallers que es desenvoluparan durant tot l'any 2005. Seran els mateixos participants els qui escullin les temàtiques que volen abordar.

Tallers específics d'espai públic, fase 2

<p>Alumnes de 2on i 3er de l'Institut d'Educació Secundària</p>	<p>Nou edifici IES (accessos, espais, colors, connexions amb el barri,...)- Façanes i laterals dels edificis (acondicionament i millora) - Disseny urbà del Passeig Camarón (tipus de mobiliari, formes, llocs, accessibilitat,...)</p>
<p>Associació de dones Adrianes Plataforma d'Entitats i Veïns del barri Grup de dones IRISAAVV de La Mina Taller obert durant la Setmana Cultural de La Mina, maig 2005</p>	<p>Toponímies. Noms dels nous carrers, passatges i places oberts pel Peri de La Mina. La Rambla al mar. Idees per al nou eix longitudinal del barri. Associació de dones Adrianes Plataforma d'Entitats i Veïns del barri Brutícia al carrer. Campanyes de conscienciació. Infraestructures/ mobiliari. Gestió i manteniment.</p>

Associació de dones Adrianes. Plataforma d'Entitats i Veïns del barri Grup de dones IRIS. Taller obert durant la Festa de l'esport, 9 d'abril del 2005. Escola d'Adults Fernández Márquez	Parc del Besòs , propostes de millora de disseny i mobiliari adequats als usos del parc. Carril bici . Recorreguts dins del barri i connexions amb Sant Adrià de Besòs i Barcelona Seguretat i urbanisme . Artefactes i dissenys urbans que van a favor o en contra de la seguretat al barri.
Mossos d'Esquadra	Seguretat i urbanisme . Artefactes i dissenys urbans que van a favor o en contra de la seguretat al barri.

La segona fase s'articula al voltant d'onze tallers sobre temes específics d'espai públic duts a terme amb set grups de treball, i oberts en dues ocasions al debat públic en el marc de festes o activitats. Les temàtiques tractades (toponímies, façanes, etc.) són fruit de demandes detectades en la primera fase de treball, transversals moltes d'elles a les línies de treball anteriorment especificades.

Després de tres anys de treball amb veïns i associacions de La Mina, el volum d'informació i propostes respecte el tema plantejat deriva en un document recopilatori anomenat: *Compilació dels resultats dels tallers de Cartografies*. En aquest document es reflecteixen tots els plantejaments i perspectives dels participants, representats en noves "cartografies" de La Mina.

Aquesta compilació servirà per elaborar el Pla d'Accions de Barri sobre espai públic, document públic fet a demanda de l'Àmbit d'Espai Públic del Consorci de La Mina.

Línies del Pla d'Accions de Barri (PAB), 2006

Foment del coneixement del territori

Programa d'excursions urbanes

Superació de les barreres territorials

Informar permanentment sobre el desenvolupament dels plans urbans
 Establir un eix Mina- Catalana- Sant Adrià
 Establir un eix Mina- Estació de Metro
 Potenciar el coneixement de la nova estructura del barri
 Connectar la Rambla de La Mina amb el mar
 Superar la barrera del carrer Sant Ramon de Penyafort
 Superar la barrera del carrer Fernández Márquez
 Millorar l'accés al Parc de La Mina

Millora de la mobilitat i del transport públic.

Millorar i fomentar l'ús del transport públic
 Facilitar àrees d'aparcament
 Implementar i potenciar l'ús del carril bici
 Millorar el transport públic

Millora de l'accessibilitat al i del territori

Accessibilitat per a tothom. Potenciar i implementar els aspectes de Design for all, després de realitzar la diagnosi de l'àrea

Millora de la seguretat en l'espai públic

Potenciar la visibilitat dels Cossos de Seguretat
 Anular els racons i llocs perillosos.
 Implicar als veïns en el control de l'ús de l'espai públic

Millora de la qualitat de l'espai públic

Potenciar la corresponsabilització de tots els actors socials del barri en els processos de neteja
 Elegir i ubicar els elements urbans d'acord amb criteris de funcionalitat i sostenibilitat en el seu disseny, manteniment i gestió.
 Millorar el verd urbà.

Qualificació de l'espai públic

Proveir-se d'elements de Disseny Urbà que potenciïn el sentit de pertinença al territori
 Estudiar i avaluar un programa d'art públic, a poder ser participatiu
 Desenvolupar les Toponímies del territori a partir dels plantejaments veïnals

Millora de la diversitat de l'espai públic

Millorar i dotar d'equipaments per a la prestació de serveis ciutadansFacilitar el desenvolupament de xarxes ciutadanes i associativesPotenciar la barreja i la diversitat d'usos i d'actors en l'espai públic

Millora en la gestió dels residus

Potenciar la implicació i la corresponsabilització de tots els actors (veïns, entitats, administracions, escoles, empreses...)en la reducció de residus i el foment de la recuperació, la reutilització i el reciclatge

Millora en la gestió energètica

Potenciar l'ús d'energies alternatives en edificis públics i privats i l'ús de l'aiguaPromoure l'estalvi i la reutilització de l'aigua en els usos residencials, comercials, industrials i institucionals,a més dels relacionats amb la jardineria i els parcs públics

Una part de l'avaluació del projecte Cartografies planteja quines han estat les propostes ciutadanes finalment dutes a terme. Quatre són les línies d'actuació que s'han implementat fins aquest moment arrel del projecte:

- >Una àrea de gossos en un dels sectors més problemàtics del barri, a prop de les vies del tren.
- >El recorregut del carril bici al carrer Ponent (en connexió amb un carril pre-existent al carrer Llevant)
- >Jocs infantils en àrees com Camarón i Venus (en paral·lel a les de La Mina Vella).
- >Pavimentació de colors a La Rambla de La Mina.

A MODE DE CONCLUSIÓ

Les pràctiques que hem analitzat dibuixen diverses línies estratègiques d'intervenció. En totes elles es fomenta una actitud participativa vinculada als processos de regeneració urbana. Aquest és el cas de *Cartografies de La Mina*, on es desenvolupen una sèrie de propostes de transformació basades en les perspectives dels veïns participants en el procés. En aquest sentit, es destaca la capacitat de la ciutadania participant en els processos de regeneració urbana, i es valoren de forma especial dos aspectes: la dimensió dels residents en tant que ciutadans experts en la gestió i el dia a dia del seu entorn; i la capacitat de valorar i proposar arguments coherents en relació a temes d'espai públic, -en el cas que es facilitin les eines i temps adequats i els projectes s'enmarquin en plans assumits i/o valorats per l'administració pública.

La dimensió creativa, present en tots els projectes esmentats, enriqueix els modus operandi establint relacions inèdites entre procediments, continguts i mètodes. En general, es tracta de projectes que faciliten dinàmiques d'inclusió i comunicació entre els agents implicats en la gestió i la transformació de la ciutat: administració, veïns, entitats, tècnics,... La complexitat en la gestió

urbana de les ciutats contemporànies planteja la necessitat de posar en marxa aquest i altres tipus de mecanismes que facilitin la comunicació entre actors i l'activació de mecanismes d'apropiació i cohesió territorial.

Peus de foto:

- 01_ Oskar Hansen i equip. *The Road*, 1958
 02_ Karin Daan. *Homomonument*, 1987
 03_ Chicago Public Art Group (Olivia Gude, Kiela Smith, Cynthia Weiss, Mirtes Zwierzynski i Jon Pounds). *Water Marks*, 1994-1998
 04_ Jochen Gerz. *The Public Bench*, 1998-2004
 05_ Sparc Murals. *The Great Wall of Los Angeles*, 1974 i continuant
 06_ Tim Rollins+K.O.S. *Amerika-for the people of Bathgate*, 1988-1989
 07_ Suzanne Lacy. *Full Circle*, 1993
 08_ Extra]muros[. *Sinais, a Cidade Habitada*, 2002
 09_10 >>sense peu de foto i paral·leles
 11_ Barri de La Mina, any 2002
 12_ Peri La Mina, any 2005
 13_ Debat públic sobre les Rambles en el marc de les *Les Jornades sobre l'espai públic de La Mina*, 2004
 14_ Fotomatón. Activitat lúdica en el marc de les *Les Jornades sobre l'espai públic de La Mina*, 2004
 15_ Fragment d'una de les línies de treball, en les que s'incorporaven dibuixos i frases dels participants
 16_ Interrogants sobre l'espai públic, 2004
 17_ Plànol del Parc del Besòs en la fase de compilació de resultats
 18_ Nova pavimentació de la rambla, 2008

NOTES

- 1 Centre de Recerca Polis (Universitat de Barcelona)
 2 Remesar, Antoni **Arte contra el pueblo: los retos del arte público en el siglo XXI** Cr Polis Universitat de Barcelona <http://www.ub.es/escult/1.htm>
 3 Remesar, Antoni **Arte e espaço público. Singularidades e incapacidades da linguagem escultórica para o projecto urbano** a: Brandão, Pedro; Remesar, Antoni (eds.) **design de espaço público:deslocação e proximidade** Lisboa: Centro Português de Design, 2003 pp.26-40
 4 Remesar, Antoni **Arte e espaço público. Singularidades e incapacidades ...** Ibid pp.26-40
 5 Norberg Schulz, Christian **Genius Loci: Towards a Phenomenology of Architecture** New York, Rizzoli, 1984
 6 Ibelings, Hans **Supermodernismo. Arquitectura en la era de la globalización** Barcelona, Editorial Gustavo Gili, 1998
 7 Kwon, Miwon **One Place After Another: Notes on Site Specificity** October 80, Spring 1997, pp.85-110
 8 Young, James E. **At Memory's Edge. After-Images of the Holocaust in Contemporary Art and Architecture** Yale University Press, New Haven and London, 2000, pp.90-119
 9 Hansen, Oskar **Towards Open Form** Fundacja Galerii Foksal, EU, 2005, pp.126-133 / Katarzyna Murwaska-Muthesius **Oskar Hansen and the Auschwitz "Countermemorial"** 1958-59
 accessible des de: <http://www.artmargins.com/content/feature/murwaska.html> (maig 2008) / Bojarska, Katarzyna **The presence of the Holocaust in the work of polish artists** accessible des de: http://www.culture.pl/en/culture/artykuly/es_obecnosc_zagłady (maig 2008) / Young, James E.(ed.) (1994) Introduction to: **The Art of Memory: Holocaust Memorials in History**, Prestel, Germany pp.19-38 / Moore, Henry **The Auschwitz Competition**, booklet published by the State Museum of Auschwitz, 1964, unpagined / Spielmann, Jochen **Auschwitz Is Debated in Oswiecim. The Topography of Remembrance** a: Young, James E.(ed.) (1994) **The Art of Memory: Holocaust Memorials in History** Prestel, Germany pp.168 – 174
 10 Meecham, Pam; Sheldon, Julie (2000) **Modern Art: A critical introduction** Routledge, 2005 Second ed. pp.97-98
 11 Schmidt-Wulffen, Stephan **The Monument Vanishes. A Conversation with Esther and Jochen Gerz** a: Young, James E.(ed.) (1994) **The Art of Memory: Holocaust Memorials in History** Prestel, Germany pp.68-75 / Young, James E. **Memory Against Itself in German Today** a: Young, James E. **At Memory's Edge. After-Images of the Holocaust in Contemporary Art and Architecture**, Yale University Press, New Haven and London, 2000, capítol V, pp.127 - 139 / Gintz, Claude **L'anti-monument de Jochen & Esther Gerz** *Galleries Magazine* 19, june - july 1987, pp.80-82
 12 Young, James E. **The Art of Memory. Holocaust Memorials in History** a: Young, James E.(ed.) (1994) **The Art of Memory: ...** Ibid pp.18-37 / <http://www.homomonument.nl/enhome.htm>
 13 Gómez Aguilera, Fernando **Arte, ciudadanía y espacio público** a: Remesar, Antoni (ed.) on the waterfront nr. 5, march, 2004 / Meecham, Pam; Sheldon, Julie (2000) **Modern Art: A critical introduction** Routledge, 2005 Second ed. p.91
 14 Gude, Olivia; Pounds, Jon **Community Public Art Process**. Accessible des de: <http://cpag.net/home> / Huebner, Jeff **Remaking the City: the Community Artist as Urban Designer** a: Pitman Weber, John (ed) **Chicago Public Art Group Newsmagazine**, Volume 6, Number 2. Accessible des de: <http://cpag.net/home> / Pàgina web oficial del Chicago Public Art Group: <http://cpag.net/home/>
 15 <http://www.gerz.fr> (23 de maig de 2008) / Interview with Stephen Wright **Toward Public Authorship** *Third Text* Vol.18, Issue 6 2004 / **Public Art - Public Authorship: Jochen Gerz in Coventry**, Warwick University Symposium, 23 November 2003 / **The Jochen Gerz Project**. Case study report compiled by Professor Jill Journeaux Head of Design and Visual Arts with assistance from John Devane Programme Manager Visual Arts

- 16 Projecte accessible des de: <http://www.zexe.net> / Torres, David G. **Entrevista a Antoni Abad** Centre d'Art Santa Mònica, n°20, gener 2006, Generalitat de Catalunya, pp.8-10
- 17 SPARC (Social and Public Art Resource Center) Accessible des de: <http://www.sparcmurals.org/> Lacy, Suzanne (ed.) (1995) **Mapping the Terrain, New Genre Public Art Seattle**, Washington: Bay Press, 1995, pp.293 / Fulton, Jean (ed.) **Art Out there. Toward a publicly engaged art practice** The Art institute of Chicago: Chicago, 1996, pp.14-25 / Dunitz, Robin J. **Street Gallery. Guide to 1000** Los Angeles, Los Angeles Murals RJD Enterprises, 1993
- 18 Es tracta del projecte Double Touch. A: Finkelppearl, Tom **Interview: John Ahearn on the Bronx Bronzes and Happier Tales a:** Finkelppearl, Tom **Dialogues in Public Art**, Massachusetts Institute of Technology, 2000
- 19 Brooks, Rosetta **Tim Rollins + K.O.S. (Kids of Survival)** Artscribe May 1987, pp. 40-47 / Di Mattia, Joseph **Tim Rollins' Survival Course** Artpaper February 1988 / Fisher, Jean **Tim Rollins + Kids of Survival** Artforum January 1987, p. 111 / Jones, Ronald **Tim Rollins + K.O.S.** Flash art March 1987, p. 107 / Prada, Juan Martín **Educación artística e integración social** Red Digital N°5 / Smith, Roberta **Art: A Collaboration, Tim Rollins and K.O.S.** The New York Times 21 November 1986 / Staff **The Making of Amerika** Figura September 1985
- 20 **Krzysztof Wodiczko Homeless Vehicle Project - Animation** Accessible des de: <http://es.youtube.com/VVAA> **Krzysztof Wodiczko Instruments, projeccions, vehicles** Barcelona, Fundació Antoni Tàpies 1992, pp.232-241
- 21 Suzanne Lacy identifica aquest tipus de pràctiques amb el nom: **New Genre Public Art**. A: Lacy, Suzanne (ed.) (1995) **Mapping the Terrain, New Genre Public Art Seattle**, Washington: Bay Press, 1995, pp.293 / Sobre el projecte **Full Circle**: Jacob, Mary Jane; Brenson, Michael; Olson, Eva M. (1995) **Culture in Action. A public art program of Sculpture Chicago curated by Mary Jane Jacob** Seattle, Washington, Bay Press, pp.64-75 / Projecte accessible des de: <http://www.suzannelacy.com>
- 22 Pàgina web del projecte accessible des de: www.oogvoorklarendal.nl / **Actas de las IV Jornadas Internacionales de la Diplomatura de Posgrado de Participación y Desarrollo Sostenible** Diputació de Barcelona - Universitat Autònoma de Barcelona, 8 y 9 de mayo, 2002 / Busscher, Marie **Louise Oog voor Klarendal. Bewoners brengen hun eigen wijk in beeld** Arnhem, Roel Simons, 2001
- 23 **Sinais a cidade habitada Projeto participativo na cidade a:** Brandão, Pedro i Remesar, Antoni (eds) **Design Urbano Inclusivo. Uma experiência de projeto em Marvila "Fragmentos e Nexos"** Centro Português de Design, Lisboa, 2004 pp.182-186 Accesible des de: <http://www.cpd.pt>
- 24 Kester, Grant **Aesthetic Evangelists: Conversion and Empowerment in Contemporary Community Art** Afterimage, Gener 1995, pp.5-11
- 25 Pàgina web del projecte accessible des de: <http://www.ub.edu/escult/mina>. Impulsat per la Plataforma d'Entitats i Veïns del barri amb el finançament durant la 1a fase dels fons europeus per a "projectes urbans amb finalitat social" (2002). I amb el finançament durant la 2a fase del Consorci del barri de La Mina.
- 26 Jorret-Llop- Pastor scp. i Balliano (col 4) **Pla Especial de Reordenació i Millora del Barri de La Mina** Sant Adrià de Besòs, novembre 2001 / Ajuntament de Sant Adrià del Besòs (1997) **Crònica gràfica de la construcció del barri de La Mina (1955-1975)**, Sant Adrià de Besòs / Àrea Metropolitana de Barcelona (Direcció de serveis de l'espai públic) **Parc del Besòs** Febrer 2004 (Futletó) / Arnau i Arias, Núria; Bellostes i Torrelles, Judit **Catàleg de béns culturals d'interès local del municipi de Sant Adrià del Besòs**, codi: Fd 002, abril 2003 / Arnau i Arias, Núria; Bellostes i Torrelles, Judit **Catàleg de béns culturals d'interès local del municipi de Sant Adrià del Besòs - Ampliació**, codi: Fi 014, abril 2003 / Cantallops i Valeri, Lluís (1994) **La Vall baixa del Besòs: el llarg procés de transformació d'un territori de frontera** Àrea, revista de debats territorials n° 4 Diputació de Barcelona / Remesar, A. i Pol, E. (1999) **Repensar el riu. Usos socials del riu Besòs** Universitat de Barcelona / Rovira i Costa, J. **La petita història dels carrers de Sant Adrià** Viure a Sant Adrià, La Mina 1981
- 27 Cantallops, Lluís (1994) **La Vall baixa del Besòs...** Ibid p.38
- 28 Remesar, A; Vidal, T; Valera, S; Salas, X; Ricart, N; Hernández, A; Remesar, N.A. **Poblenou i La Mina [Barcelona], participació creativa amb la metodologia de les CPBoxes** On the Waterfront.n°5, Març 2004 Barcelona. Accesible des de: <http://www.ub.es/escult/1.htm> /